

CUMHURİYET’İN 100. YILINDA DİL ÖZLEŞTİRMESİNİN “AYNEN TERCÜME” SÖZCÜKLERİ

Özkan Öztekten

■ Bu yazıda, malumu ilam abes olduğu için, Cumhuriyet’in değeri, bu ülkeye ve Türk toplumuna kazandırdıkları hakkında tartışılmayacaktır. Aynı şekilde şimdiye kadar birçok kez incelenen Dil Devrimi üzerinde de durulmayacaktır. Bu yazıda, Harf Devrimi’nin ardından -ki bana göre Cumhuriyet’in en büyük devrimi budur- gerçekleşen ve etkisi uzun yıllara yayılan Dil Devrimi sırasında alıntı sözlere karşılık olarak üretilen yeni sözcüklerden, anlamı Türkçe sözcüklerle karşılanan bazı Arapça ya da Farsça alıntılar değerlendirilecektir.

Başlıktaki “aynen tercüme” teriminden muradım, Arapçayı da Farsçayı da çok iyi bilen dönemin entelektüel ve bilginlerinin yüzyıllardır bilinen ve kullanılan Arapça ve Farsça alıntı sözcüklere, bu alıntıların kaynak dildeki anlamlarını bilerek aynı anlamdaki Türkçe sözcüklerle karşılık bulmalarıyla ortaya çıkan birebir yahut aynen olduğu gibi yapılan tercümelerdir. Yeri gelmişken “alıntı” terimi yerine “ödünc”, “ödüncleme”, “kopya”, “kopyalama” terimlerinin kullanılmasını şahsen yeterli ve doğru bulmadığım için tercihim “alıntı”dan yana yaptığımı da belirtmeliyim.

Dilcilik literatüründe *calqué*, *pure loan translation*, *kalka*, *anlam aktarması*, *öyküntü* (Uysal, 2013; Şirin, 2021) gibi terimlerle anılan ve burada ‘aynen tercüme’ olarak adlandırılan olgu; sadece Cumhuriyet çağında değil, tarihî dönemlerde de örnekleri görülen bir dil durumudur: *gönül vermek*; *gönül almak*; *gam yemek*; *çile çekmek*; *acı çekmek*; *kafa çekmek* gibi sözler, sırasıyla, Farsça *dil dâden*; *dil âverden*; *gam horden*; *çille keşiden*; *derd keşiden*; *ser keşiden* fiillerinin aynen tercümeleridir.

Cumhuriyet’in bir tebaadan ya da reayadan yurttaşlar yarattığını, onlara yepyeni bir Türk kimliği verdiğini, bunu yaparken de başta kanunlar olmak üzere her şeyi değiştirmesi gerektiğini artık bilmenin yoktur. Bu bakımdan alfabenin de dilin de yenilenmesine ihtiyaç

vardı. Öyle de oldu. Kurulan devletin de toplumun da öncekine doğrudan benzemeyen bir dili olmalıydı. Bu sebeple dilin alıntı kelimelerden arındırılmasına yani özleştirilmesine gerek görüldü. Çünkü diğerleriyle birlikte yapılan “*inkilâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamâmen asrî ve bütün manâ ve eşkâliyle medenî bir hey’et-i ictimâîye hâline îsâl etmektir.*” (Korkmaz, 1972: 100).

Premodern ve kozmopolit bir imparatorluğun sahip olduğu çok kimlikli, Doğulu dilini değiştirmek ve kurulan yeni, modern ve tek kimlikli devletin ve toplumun yepyeni bir dile sahip olmasını sağlamak için o tek kimliğe yani Türk ulusunun öz diline ait kelimelerin kullanıma sürülmesi gerekliydi. Bunun için de birkaç yol benimsenmişti (Dilçin, 1974): yerel ağızlardaki Türkçe sözleri yazı diline aktarmak, tarihî metinlerde yer alan ve artık kullanımı olmayan Türkçe sözcükleri yeniden kullanıma sürmek ve alıntı sözleri Türkçe kök ve eklerle tercüme etmek.

Bu yollarla kullanıma giren sözcüklerin ama en çok da Türkçe kök ve eklerle aynen tercüme edilenlerin yarattığı boşluk ise Türkçenin tarihî gelişmesi içinde yer almadıklarından dil kullanıcılarının zihninde o kök ya da ekle herhangi bir anlam ilişkisi kurulamaz olmasıdır. *Açacak* sözcüğünün *açmakla*, *içki* sözcüğünün *içmekle*, *giysi* sözcüğünün *giymekle* ilişkili olduğu; bu sözler, dilin tarihî seyri içinde oluşup kullanıldıkları için anlaşılır hâldedir ama *sorun* sözünün *sormakla* yahut *konu* sözünün *konmakla* ilişkisi, dil kullanıcısı tarafından bugün hissedilmemektedir.

Daha önce de birçok defa ele alınan (Dilçin, 1974; Uysal, 2013; Şirin, 2019; Şirin, 2021; Röhrborn, 2022) bu tür ve “aynen tercüme” dediğim sözlerle birkaç örnek vermek isterim:

aydın: Osmanlıcada kullanılan ve Arapça *nûr* “ışık” kökünden türemiş *tenvîr* “ışıklandırma, aydınlatma” gövdesinin pasif ismi yani ism-i mefûl olan *münevver* “ışıklandırılmış, aydınlatılmış” sözüne karşılık olarak kullanıma girmiştir. Eski Türkçeden itibaren bilinen ve yapısı tartışmalı da olsa gök cismi Ay ile ilişkili olduğu kesin olan Türkçe *aydın* sözcüğünün Osmanlıcada “entelektüel” anlamı yoktur. Örneğin *Kâmûs-ı Türki*’de sözcüğün anlamı şu şekilde verilmektedir: “1. Aylı (*gece*), *mukammir*. 2. *Rûşen*, *ziyâdâr*, *münevver*. 3. *Vâzıh*, *âşikâr*, *bâhir*, 4. *Mübârek*, *mesûd*.” (Şemseddin Sami 1988: 61-62). Ayrıca *Kâmûs-ı Fransevî*’de de Fransızca *intellectuel* sözüne karşılık olarak sadece “aklî, fehmî; gayr-i cismânî, rûhânî, manevî” sözleri verilmiştir (Şemseddin Sami, 1905: 1280). Yani bu sözcüğün Osmanlıcada “kültürlü, okumuş, görgülü, ileri düşünceli (kimse)” (*GTS*) anlamı yoktur. Cumhuriyet’ten sonra bu anlamda kullanılmaya başlamıştır.

gelenek: Arapça bir alıntı olan *âdet* sözü, yine Arapça alıntı olan *avdet* “geri gelme, dönme” sözüyle kökendedir. Bu bakımdan Türkçe *gel-* kökünden sürengenlik bildiren fiilden isim yapım eki *-enek* ile türetilmiştir. Ancak tarihî seyir içinde kullanılmadığından bu sözün köküyle ilişkisi zayıftır.

gezegen: *Kâmûs-ı Türkî*'de (Şemseddin Sami, 1988: 754) “Şemsin etrâfında bir müddet-i muayyene zarfında devr ile manzûme-i şemsiyyeyi teşkil eden kevâki-bin beheri ki bize kurbiyetleri cihetiyle diğerlerinden daha parlak görünürler, ve medârları üzerinde dolaştıkları cihetle her gün yerlerini değiştirirler.” şeklinde anlamlandırılan ve Farsça aracılığıyla alınmış olan *seyyâre* sözcüğüne karşılık olarak üretilmiştir. Arapçası *kevkeb*'dir. *Seyr* kökünün anlamı “gezmek, dolaşmak”tır. *Seyyâr* “gezici, gezgin” anlamında bir mübâlaga-i fâil yani “bir eylemi daima ve çokça yapan”ın ismidir. *Seyyâre* ise müennes yani dişil şekildir. Bu dişil şekiller sadece cinsiyet göstermek için kullanılmaz, kalıcı sözcükler türetmek için de kullanılır. *Seyyâre* sözüne karşılık olarak *gez-* fiilinden *-egen* yani bir işi çok ve sürekli yapanı bildiren fiilden isim yapım ekiyle türetilen *gezegen*, bir aynen tercümedir. Türkçenin tarihî seyri içinde kullanılmadığından dil kullanıcıları bu sözcüğü kullanırken bu bakımdan *gez-* fiilini hissetmemektedirler. Belki *dön-* fiilinden *dönegem* türetilseydi daha çok hissedilebilirdi.

görenek: Arapça bir alıntı olan *örf* sözcüğü, yine Arapça bir alıntı *irfân* sözüyle kökendestir. “Görüp geçirerek yani tecrübe ederek öğrenme, bilme ve sezme” anlamında olan *irfân* sözüyle olan bu ilişkisi sebebiyle Türkçe *gör-* fiilinden süreğenlik eki *-enek* ile türetilmiştir ve yine köküyle ilişkisi zayıftır.

konu: Arapça alıntı olan *vaz* “komak, koymak” kökünün pasif ismi yani ism-i mefûlü olan *mevzû* “koyulmuş, konmuş” sözüne karşılık olarak üretilmiş bir aynen tercüme kelimedir. Bire bir tercüme olduğu için Türkçe *ko-* kökünün pasif gövdesi olan *kon-* fiilinden *-u* fiilden isim yapım ekiyle türetilmiştir. Tarihî seyir içinde kullanılmadığından dil kullanıcısı *kon-* fiiliyle ilişkisini hissetmemektedir. Osmanlıcada kullanılan *mevzû*’-ı *bahis* tamlaması da bu yüzden *söz konusu* olarak karşılanmıştır.

sorun: Arapça alıntı olan *mes’ele* türetilmiş bir sözdür ve kökü *su’âl* “sorma; soru”dur. Aslında sorulan ya da sorgulanan ve cevap beklenen şeydir. Bu alıntıya karşılık olarak bu sebeple Türkçe *sor-* kökü kullanılmış ve herhâlde pasiflik çağrışımı olması için de fiilden isim yapım eki olan *-n* ekiyle türetilmiştir. Yine bir aynen tercüme olan *soru* sözcüğünün *sor-* fiiliyle ilişkisi her ne kadar bugün hissediliyorsa da *sorun* ve aynı alıntı kökten türetilmiş *sorum* “sorumluluk” sözcüklerinin kökleriyle ilişkisi tarihî seyir içinde kullanılmadıkları için bugün hissedilmemektedir.

sözcük: Arapça alıntı *kelâm*’ın “söz, lakırdı” küçüklük şekli yani ism-i tasgîri olan *kelime* esasen “küçük kelim, küçük söz” demektir. Bu bakımdan da Melih Cevdet Anday tarafından üretildiği bilinen bu sözcük, Türkçe *söz* kökünden küçültme eki *-cük* ile türetilmiştir. Ancak yine tarihî seyir içinde yer almadığından dil kullanıcıları “küçük söz” anlamını hissetmemektedir.

yıl dönümü: Arapça alıntı olan *sene* “yıl” sözcüğüyle yine Arapça alıntı *devr* “dönme” sözcüğünden oluşan ve Farsça tamlama yapısında olan *sene-i devriyye*’nin aynen tercümesidir. Esasen “devreden, dönen sene” gibi bir anlamı olan bu tamlama, nefis bir şekilde tercüme edilmiştir. Her ne kadar Türkçenin ta-

rihî seyrinde kullanılmamış olsa da kökleriyle ilişkisi *gün dönümü* “gecelerin ve gündüzlerin uzamadan kısaltmaya veya kısaltmadan uzamaya döndükleri gün” kullanımından ötürü olsa gerek bugün hissedilmektedir ve bu yüzden *ay dönümü* gibi yani “bir olayın ayını doldurduğu gün” anlamındaki kullanımlar da görülmektedir.

Burada örneklendirilen “aynen tercüme” sözler sayesinde Türkiye Türkçesindeki alıntı sözlerin oranı elbette azalmış, Türkçe kökenli sözlerin oranı çoğalmıştır. Ancak dilin tarihî seyri içinde kullanımları olmadıkları için bu sözcüklerin kökleri ya da ekleriyle biçim ve anlam ilişkisi dil kullanıcıları tarafından hissedilmez hâldedir. Bu durum da bu sözleri donuk ya da taşlaşmış sözcükler hâline getirmiştir.

Kaynaklar

Dilçin, Cem, “Cumhuriyet Döneminde Yeniden Canlandırılan Türkçe Sözcükler”, *Cumhuriyetin 50. Yıldönümünü Anma Kitabı*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1974, s. 99-103.

Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr>

Korkmaz, Zeynep, “Dilde ‘Doğal Gelişme’ ve ‘Devrim’ Açısından Türk Dil Devrimi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C 4, S 1, 1972, s. 97-114.

Röhrborn, Klaus, *Türk Dil Reformunda Avrupa Dillerinin Rolü*, çev.: Şerife Özer, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitâbı*, Mihran, İstanbul 1905.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Alfa Yayınları, İstanbul 1988.

Şirin, Hatice, “Dil Devrimi’nin Melez Sözcükleri ve ‘Bağnaz’ Üzerine”, *Türk Dili*, C CXVI, S 809, Mayıs 2019, s. 12-20.

Şirin, Hatice, “Türkçenin Köken Bilgisi Sözlüğünde Alıntı Sözcüklerin Yazımına Dair Notlar”, *Türkbilig*, S 42, 2021, s. 57-68.

Uysal, Hülya, “İlk Dönem Türkçeleştirme Çalışmalarında (1932-1950) Öyküntü Yöntemi (Calque) ve Örnekleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, C 20, S 2, 2013, s. 111-134.